

VLASTNÉ MENÁ V BULHARSKEJ A SLOVENSKEJ PAREMIOLOGICKEJ FRAZEOLÓGII

Počiatky záujmu o ústnu ľudovú slovesnosť na Slovensku aj v Bulharsku sú spojené s etnografickými bádaniami, ktoré bezprostredne súviseli s národnobuditeľskými a identifikačnými snahami obidvoch národov. Slovenská a bulharská frazeológia bola v tomto období súčasťou menších, neskôr reprezentatívnych národopisných zbierok, ktorých prvotným cieľom bolo zachytiť živý ľudový jazyk a prostredníctvom jeho svedectva podať pravdivý obraz o kultúrnej svojbytnosti slovenského a bulharského etnika vo všetkých jazykových prejavoch. Tieto zbierky obsahovali okrem piesní a rozprávok predovšetkým paremiologické útvary, najčastejšie príslovia a porekadlá. V neskoršom období sa frazeologické výrazy na Slovensku aj v Bulharsku začali zaznamenávať v prekladových, neskôr vo výkladových slovníkoch. Práve tieto lexikografické práce ako prvé upozornili na početné ustálené lexikálne spojenia neparemiologického charakteru, ktoré sa v období rozvoja frazeológie ako vedeckej disciplíny stali jadrom jej výskumu. Obdobie systematického opisu frazém prinieslo zmeny v hodnotení hraníc, obsahu a rozsahu frazeológie, čo najmä zástancov zúženého nazerania na tieto základné otázky priviedlo k záverom, že parémie majú byť objektom výskumu etnografie, folkloristiky, prípadne osobitnej vedeckej disciplíny paremiológie, nie však frazeológie.

Rozdielny prístup k posudzovaniu hraníc frazeológie v slovenskej (širšie chápanie) a bulharskej jazykovede (úzke chápanie) sa premietol aj do odlišných definícií jednotlivých paremiologických útvarov. V slovenskej publikácii *Frazeologická terminológia* (1995, s. 97–98) tak nachádzame pri hesle *parémie* i *paremiologické útvary* charakteristiku: „Také malé folklórne útvary, ktoré z jazykového hľadiska patria do frazeológie (majú teda vlastnosti frazém). Základnými útvarmi sú tu príslovie a porekadlo, ale patria sem aj početné ďalšie útvary, ako napr. úslovie, pranostika, povrávka, wellerizmus a hádanka. Súhrn všetkých týchto jednotiek sa z frazeologického hľadiska nazýva paremiologická frazeológia. Sú to jednotky

s osobitnými nielen jazykovými, ale aj folkloristickými a kultúrnymi hodnotami.“ Napriek tomu, že v dvojdielnom frazeologickom slovníku bulharského jazyka príslovia a najmä porekadlá majú zastúpenie, v úvodnej časti o teoreticko-metodologických východiskách jeho tvorby sa v duchu zúženého princípu pri vymedzovaní hraníc frazeológie zákonite stretávame s ich vnútornou diferenciáciou. Tak sa napríklad príslovie *Блага реч железни арапа отворя* (slov. *Dobré slovo otvára všetky srdcia* alebo *Dobré slovo otvára všetky dvere* aj *Dobrá reč všade miesto nájde*) dostalo do skupiny, kde „е налице семантично преосмисляне на компонентите им, получено въз основа на някакъв образ, (...) такива пословици не могат (kurziva M. D.) да бъдат отнесени към фразеологията, тъй като в основата на смисловото им съдържание лежи не понятие, а съждение“ (Fraseologičen rečnik na bǎlgarskija ezik. Tom 1, 1974, s. 16). Rozdielne hodnotenie príslovií a porekadiel v bulharskej jazykovede možno dokumentovať na ďalších faktoch. Napríklad väčšina porekadiel, vzhľadom na to, že „zo štruktúrneho hľadiska ide o spojenia, ktorých komponenty sa sémanticky transformovali“, do citovaného slovníka boli zaradené. Ako príklad na takýto typ porekadla sa tu uvádza aj frazéma *барабар Петко с мъжете*, ktorá je skráteným variantom ustáleného spojenia *барабар Петко с мъжете и отренката на пояс* (slov. *byť všade <там>, kde sa dva hrachy varia*), ale aj spojenie *от трън(та) на глог* (slov. *dostať sa z dažďa pod odkvap*), ktoré sa aj v bulharčine vždy spája so slovesom a je skôr príkladom tzv. verbalizačnej frazémy. Na druhej strane sa v spomínanom frazeografickom diele príslovia hodnotia ako výrazy, ktoré z hľadiska štruktúrneho, významového a funkčného nepatria do frazeológie, lebo „re не са елементи от системата на езика, не могат да бъдат части на изречението, а представят особен литературен жанр (ibid., s. 17). M. Leonidova (1982, s. 13) túto charakteristiku rozširuje aj na porekadlá konštatovaním, že príslovia a porekadlá nepatria do frazeológie najmä preto, lebo majú rovnakú stavbu a taký istý význam ako veta. Nazdávame sa, že význam vety s významom príslovia či porekadla nemožno stotožňovať. Ako príklad uvedieme oznamovaciu vetu: *Дцера (Katka) са подоба на своју матку*. Slovenské porekadlo *Aká matka, taká Katka <taká aj jej kamarátka/taká celá jej čeliadka>* je v porovnaní s predchádzajúcou výpoveďou síce synonymne blízke, ale nie je bezprostrednou, modálne a časovo aktualizovanou reakciou na konkrétnu skutočnosť. Rovnako bulharské porekadlo *Какъвто Павел, такъв и Петър* a tiež jeho frazeologické synonymum *Какъвто Нешко, такъв и Обрешко* (slov. *Aký Havel, taký Pavel*) nehovorí o fyzickej podobe dvoch ľudí, ale o ľuďoch

s rovnakými nedostatkami. V každom z nich ide o posun vo význame, čím sa významovo odlišujú od výpovedí typu *Братята Павел и Петър си приличат* alebo *Братята Павел и Петър са еднакви по физиономия* aj *Както изглежда Павел, така изглежда и Петър*. Významový posun treba teda vidieť aj pri prísloviach a porekadlách, v ktorých sa jednotlivé komponenty vyskytujú v neprenesenom význame. Ako pri ostatných ustálených spojeniach aj v prísloviach a porekadlách je ustálený význam sprevádzaný tvarovými osobitosťami (v citovaných príkladoch je to vyjadrenie prostredníctvom gnómického prezentu). Keďže tvarová a významová ustálenosť sa spolu s prenesenosťou významu posudzujú ako spoločný atribút všetkých frazeologických jednotiek, pokladáme za odôvodnené pokladať za súčasť slovenského i bulharského frazeologického fondu aj paremiologické útvary. Spomedzi nich majú v obidvoch porovnávaných jazykoch najbohatšie zastúpenie najmä príslovia a porekadlá. V slovenskom jazyku tvoria početnú skupinu aj prognostické parémie, známe pod pojmom pranostiky. V našom príspevku venujeme pozornosť prvým dvom typom parémii, pričom kvôli rozdielnym hodnotiacim kritériám v slovenskej a bulharskej frazeologickej teórii a nejasným hraniciam medzi porekadlom a prísloviom vo všeobecnosti (porov. aj príslovno-porekadlový typ parémii) ich typologicky nebudeme rozlišovať. Pri týchto jednotkách budeme sledovať modely vstupu vlastných mien do ich kontextu a osobitnú pozornosť budeme venovať najmä tým prípadom, kde onymická zložka má špecifickú národnú črtu.

Na základe porovnania skúmaného typu parémii možno hovoriť o piatich spôsoboch, akými sa vlastné mená stali komponentmi slovenských a bulharských prísloví a porekadiel.

1. Príslovia a porekadlá s onymickým komponentom, ktoré sú súčasťou svetového kultúrneho dedičstva. Vzhľadom na to, že v obidvoch jazykoch majú identickú podobu, nevyžadujú si osobitný komentár: *Ако планината не дойде при Мохамед, Мохамед ще дойде при планината – Keď nejde hora k Mohamedovi, musí ísť Mohamed k hore; Всички пътища водят до Рим – Všetky cesty vedú do Ríma; В Рим ходил, папата не видял (v bulh. aj В Цариград живял, царя не видял) – V Ríme byť a pápeža nevidieť* a pod.

2. Príslovia a porekadlá, v ktorých sa onymický komponent výrazným spôsobom nepodielá na expresivite, resp. obraznosti danej paremiologickej jednotky, nemá teda ani zásadný vplyv na jej frazeologický charakter. Tu nemáme na zreteli vplyv vlastného mena na vnútornú obraznosť a expresivitu daného paremiologického výrazu ako celku,

ale chceme poukázať na skutočnosť, že konkrétne podoby mien v tomto type prísloví a porekadiel nepodliehali osobitným zásadám výberu. Napríklad: *Знае Аврам/Пейо/Кольо де зимуват раците* (chytrý, vypachádzavý človek); *Знае Станка де има круши* (šikovná, praktická žena); *Барабар Петко с мъжете <и отрепката на пояс>* (príčinnivý všadebol); *Ако падне теслата от тавана, ще убие Ивана: оле, какво зло стане?* (o zbytočnom, nezmyselnom strachu); *Близо ли е Козирос при Гърня?* (odpoveď na otázku o všeobecne známych veciach, lebo Kozirog a Gărňa sú dve susedné dediny v strednom Bulharsku); *Оскубали му са мустаките на Стамбул капия* (o nezarastenom mužovi); *Отишъл Шабан на мечки, забравил си пушката* (o roztržitom, nesústredenom človeku); *Още Иванчо/Петко нероден, шапка му шият* (slov. *Ešte vlka nezabili, už na jeho kožu pili*); *Празна Мара тъпан била* (o hlúpej žene); *Хвърли го с две клечки в Марица* (slov. *byť na zahodenie, nestát <ani> za fajku думи, nestát za nič*);

Ај Handzo бол мүдры, кеџ са каџе наједол (časom zmúdreľ); *Усмиева са ако Кубо/Vinco на јелито* (hlúpo sa usmieval); *Кто nemá starosti, nech si купи на Вáhu млын* (odkaz na skutočnosť, že v minulosti bol Váh nebezpečná, nevyspytateľná rieka); *Chudoba de Badin a psota de Garamsek* (o vypínavých chudobných); *За јазыком са и до Rima dostaneš* (bulh. *С питане и Цариград се намира*); *Їо Jurko nepochopí, tomu sa Juro nenaučí* alebo *Їо Janik zameškal, Jano nedohoní* (učiť sa treba v mladosti); *Slnko nízko, šábes blízko, do Brna ďaleko* (o dlhej ceste) a iné.

3. Príslovia a porekadlá, kde je vlastné meno dôležitým kompozičným prvkom celého paremiologického útvaru, ktorý sa takýmto spôsobom viaže na konkrétnu osobu, mesto, miesto, historickú udalosť, literárnu postavu, deň v roku a pod. Napríklad: *Няма да живея със Стара планина* (slov. *Nebudem tu/žiť do konca sveta* aj *Nebudem tu do súdneho дња*); *Живея като Симеончо/царче Симеонче преди Девети* (žiť bezstarostne – podľa posledného bulharského cára Simeona II.); *Закъсал съм като Марко на Косово поле* (byť v ťažkej, bezvýhodiskovej situácii); *Който не носи кожух на Никулден, носи го на Петровден* (t. j. kto nedbá o zdravie v zime, bude niesť následky v lete); *Отдвоил се Божич от Коледа/от Бъдни вечер* (nemysliteľná, neuskutočniteľná vec); *Така Драган знае, така деца плаши* (podľa rozprávky o Draganovi, ktorý svojským spôsobom vystrašil dieťa istej ženy – používa sa ako zdôraznenie, že každý koná iba podľa svojich schopností);

Їím bližšie Rím, tým horší kresťan; Najedol sa ako sedliak на Штедрý веџер/на Vianoce/на Hoды (veľmi sa najedol); *Stíchli ako zvony на Velký*

piatok (úplne zmlkli); Svätí meno na Škaredú stredú (nie je pekná/pekný); Kto chce koňa kupovať, nech ide do Debrecína, kto sa chce ženiť, do Bystrice (dobré a pekné kone dostať v Maďarsku, dobré a pekné ženy na vydaj, na Slovensku); Za živa v Bystrici, po smrti v nebi (o krásy Banskej Bystrice) a iné.

4. Príslovia a porekadlá, v ktorých je vlastné meno dominantnou zložkou celej paremiologickej jednotky. Vnútna výstavba aj sémantika tohto typu parémii sa zakladá na koordinatívnom opakovaní onymického komponentu, na zvukovej podobe dvoch onymických komponentov, alebo na zvukovej podobe onymického komponentu s inou lexikálnou jednotkou. Napr.: *Аврам, Исак, пълен дисаг* (o hmotnom dostatku); *Дал Кольо, взел Кольо* (práca bez kladného výsledku, obchod s finančnou stratou ap.); *Друга не е родила, освен Мара-Васила* (o neobjektívnom vyzdvihovaní vlastného dieťaťa); *Мара води хорото, кучката ѝ яде брашното* (zlá gazdiná); *Не рачи го Рада, че не ѝ се пада* (dosl. nechce ho preto, lebo jej ho nechcú dať); *Не ходи Мара сама на бара* (o skúsenom človeku); *Ходила Цаца на Враца* (o človeku, ktorý nedosiahne vytúžený cieľ); *Облякъл се/Пременил се Алия/Илия, погледнал се – пак в тия* (t. j. zmena zovňajšku nezmení charakter, povahu človeka);

Акý Havel, такý Pavel; Dunaj прешил а в Dunajci са утопил (t. j. prešiel bez nehody/úspešne celý svet a doma ho čakalo nešťastie/neúspech); *Beta povie Bete, а тá roznesie по celom svete ај To je Beta, чо по meste smeti zmetá* (o klebetnej žene); *Ишил Јоб по Јоба, остали там оба* (obaja sa nevrátili); *Kto je od narodenia hlúpy, ani v Paríži rozum nekúpi; Najprv fara/faru, potom Mara/Maru* (t. j. najprv sa treba materiálne zabezpečiť, až potom myslieť na svadbu); *Aj в Pešti ľud вреští* (aj в Budapešti sú ľudia nespokojní); *Aj во Viedni ľudia biedni* (aj во Viedni žije chudoba); *Ohýбай ma, татко, покým som ja Janko, кеđ ja budem Jano, neohneš ma, тато; Z Vrbového nič доброго; Tatry, Matry, Fatry – Slovákove vatry а ďalšie.*

5. Príslovia a porekadlá, v ktorých onymické komponenty vznikli kalambúrnou kontamináciou (slovnou hrou) z iných slovných druhov, pričom v obidvoch jazykoch ide predovšetkým o neexistujúce, prípadne do veľkej miery kontextu paremiologickej jednotky prispôsobené vlastné mená osôb (v slovenčine aj miestne mená). Tento typ prísloví a porekadiel sa bezvýhradne zakladá na danom spôsobe frazeologizácie, preto treba onymický komponent pokladať za kľúčový prvok a centrum sémantizácie celého paremiologického útvaru. Niekoľko príkladov: *Бай Боен ходил у них* (bili sa); *Да не дойдат Пухо и Рево* (varovanie pred bitkou: *пухам – biť, ілі: рева – nahlas plakať, геvat*); *Харизан умрял, син му Зарезан*

останал (харизвам – darovať, venovať; зарез – vrub, zárez al. зарязвам – robiť zárezy, vrúbkovať; t. j. prestať s očakávaním darov, výhod ap.); *Ще те пратя на Бойчиновци и ще минеш край Плачковци* (vagovanie pred bitkou: бой – bitka, плач – plač); *Хвалъо е умрял, пак Видъо е жив* (kto sa rád chváli alebo niečo sľubuje: хваля – chváliť, видя – vidieť; slov. *Uvidíme, či z toho niečo bude*);

Добры Дайко, але злы Врцајко (kto si rád požičiava, ale nerád vracia); *Mus je velký pán a Nemus ešte väčší* (ako odmietavá odpoveď na príkaz alebo rozkaz: musieť, nemusieť); *Najprv Mojžiš, potom Tobiáš* (t. j. najprv mne, potom tebe); *On je z Chudobic a ona z Núdzovej* (obaja sú nemajetní); *Sľubenec vlastný brat Nedancovej* (o nesplnených sľuboch); *Najprv Zivko, potom Kyvko, za nim Dremko, a tak Spanko* (fázy únavy: zívateľ, pokyvkať (hlavou), driemať, spať) a iné.

Okrem týchto piatich základných spôsobov, akými sa vlastné mená stali súčasťou bulharských a slovenských prísloví a porekadiel, existujú v obidvoch jazykoch aj také paremiologické útvary, ktoré podľa uvedeníh hodnotiacich kritérií predstavujú prechodný typ. Takými sú v bulharčine napríklad parémie *Баба Неда не му гледа* (kto nie je priberčivý, vždy zoberie všetko, čo mu dávajú: не дам, не давам – ne dať, nedávať) alebo *Еня баба на дяда Еня* (не ме е еня /hovor./ – to ma nezaujíma; slov. *Je mi to fuk, Do toho ma nič <nie je>*) možno v našej klasifikácii zaradiť na pomedzie štvrtého a piateho typu. Na základne vonkajšej podobnosti k tomuto podtypu patria aj jednotky *Стары Грич nemá нич* (o chudobnom človeku) alebo *Мајстор Тричко знае всичко* (o šikovnom človeku). Frazeologizačný podnet na vznik týchto ustálených výrazov dali však komponenty *нич* a *всичко*. Vlastné mená (*Грич, Тричко*) bez zreteľnejšieho významového obsahu a nejasnej motivácie výberu ich iba rytmicky doplnili.

Na základe analýzy skúmaného materiálu môžeme konštatovať, že v bulharskej a slovenskej paremiologickej frazeológii existujú viaceré modely jednotiek s vlastným menom vo svojom zložení. Najvyšší stupeň frazeologizácie sme zaznamenali pri tých typoch prísloví a porekadiel, kde sa vlastné meno bezprostredne podieľa na ich obraznosti či expresívnosti alebo je priamym nositeľom ich sémantiky. Analyzované paremiologické útvary majú z hľadiska časového obdobia vzniku síce staršie datovanie, práve preto však patria nielen do zlatého fondu bulharského a slovenského, ale aj slovanského kultúrneho dedičstva. Pre slovanskú porovnávaciu frazeológiu predstavujú stály a bohatý zdroj poznania, ktorý v rámci komparatívneho výskumu ponúka mnohé, doposiaľ nesppracované témy.

Literatúra:

- ČERMÁK, F.: Frazeologie a idiomatika. In: J. Filipec – F. Čermák: Česká lexikologie. Praha, Academia 1985, s. 166–236.
- DOBŘÍKOVÁ, M.: Antroponymá v slovenskej a bulharskej frazeológii. In: K otázkam frazeológie. Nitra, Univerzita Konštantína Filozofa 2000. (v tlači)
- DOBŘÍKOVÁ, M.: Pri prameňoch slovenských a bulharských frazeologických bádání. In: Slovensko-bulharské jazykové a literárne vzťahy. Bratislava, T.R.I. Médium 1998, s. 42–48.
- ELČINOVA, M.: Poslovici i pogovorki v plana na ezika i v plana na rečta. Bálgarskija folklor, kniga 3. 1988, s. 8–15.
- HABOVŠTIAKOVÁ, K. – KROŠLÁKOVÁ, E.: Človek v zrkadle frazeológie. Bratislava, Tatran 1990. 217 s.
- IVANOVA, N. – RADEVA, P.: Ot A do Ja. Imenata na bálgarite. Sofia, Narodna mladež 1985. 248 s.
- KARAANGOVA, M.: Frazeologizmi sás sobstveni imena v bálgarskija i beloruskija ezik. In: Godišnik na Sofijskija universitet „Kliment Ochridski“, 76, kniga 1. Ezikoznanie. Sofia 1982, s. 96–102.
- KJUVLIEVA-MIŠAJKOVA, V.: Frazeologizmite v bálgarskija ezik. Sofia, Narodna prosveta 1986. 92 s.
- KOŠELEV, A. – LEONIDOVA, M.: Bálgarsko-ruski frazeologičen rečnik. Sofia – Moskva 1974.
- KOŠKOVÁ, M.: Z bulharsko-slovenskej frazeológie. Bratislava, Slavistický kabinet SAV – Kultúrny zväz Bulharov a ich priateľov na Slovensku 1998. 195 s.
- LEONIDOVA, M.: Poslovici i pogovorki s onomastičen komponent (v ruskija, bálgarskija i nemskija ezik). Sápovstavitelno ezikoznanie, VII., Sofia 1982, s. 13–19.
- MLACEK, J.: Ustálené spojenia s vlastným menom. Kultúra slova 15, 1981, s. 264–270.
- MLACEK, J.: Pragmatické súvislosti vývinu prísloví a porekadiel. In: Studia Academica Slovaca, 22, Red. J. Mistrík. Bratislava, Stimul 1993, s. 153–166.
- MLACEK, J. – ĐURČO, P. a kol.: Frazeologická terminológia, Bratislava, Stimul 1995. 159 s.
- MLACEK, J.: Pranostiky a frazeológia. Slovenská reč, 46, 1981, s. 206–212.
- MOKIJENKO, V. M.: Slavianskaja frazeologija. Moskva, 1980, 207s.
- NIČEVA, K.: Bálgarska frazeologija. Sofia, Nauka i izkustvo 1987. 245 s.
- NIČEVA, K.: Nov frazeologičen rečnik na bálgarskija ezik. Sofia 1993.
- NIČEVA, K. – SPASOVA-MICHAJLOVA, S. – ČOLAKOVA, K.: Frazeologičen rečnik na bálgarskija ezik I – II. Sofia 1974 – 1975.
- VLACHOV, S. a kol.: Russko-bolgarskij frazeologičeskij slovar'. Moskva – Sofia 1980.
- ZÁTURECKÝ, A. P.: Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia. Bratislava 1975. 756 s.